

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

PAGELS, ELAINE

Scripturile gnostice de la Nag Hammadi / Elaine Pagels; trad.: Walter Fotescu. - Ed. a 2-a, reviz. - București: Herald, 2020

Index

ISBN 978-973-111-835-2

I. Fotescu, Walter (trad.)

273.1

22

Elaine Pagels, THE Gnostic Gospels
Copyright © 1979 Elaine Pagels. All rights reserved
Vintage Books, a Division of Random House, Inc.
New York

Scripturile gnostice de la Nag Hammadi

ELAINE PAGELS

Traducere din limba engleză:

WALTER FOTESCU

EDITURA HERALD
București

CUPRINS

MULȚUMIRI	9
INTRODUCERE	11
CAPITOLUL I	
<i>Controversa asupra învierii lui Hristos: eveniment istoric sau simbol?</i>	47
CAPITOLUL II	
<i>„Un Dumnezeu, un episcop”: politica monoteismului</i>	79
CAPITOLUL III	
<i>Dumnezeu Tatăl / Dumnezeu Mama</i>	105
CAPITOLUL IV	
<i>Patimile lui Hristos și persecuția creștinilor</i>	133
CAPITOLUL V	
<i>A cui biserică este „Adevărata Biserică”?</i>	175
CAPITOLUL VI	
<i>Gnoza: autocunoașterea ca o cunoaștere a lui Dumnezeu</i>	197
CONCLUZIE	227
NOTE	241
INDEX	275

CAPITOLUL I

Controversa asupra învierii lui Hristos: eveniment istoric sau simbol?

„Iisus Hristos s-a ridicat din mormânt”. Cu această proclamație a început Biserica creștină. Acesta ar putea fi elementul fundamental al credinței creștine; cu siguranță că este cel mai radical. Alte religii celebrează cicluri ale nașterii și ale morții: creștinismul insistă asupra faptului că, într-un moment istoric unic, ciclul s-a inversat, și un om mort a revenit la viață! Pentru adepții lui Iisus acesta a fost punctul de cotitură în istoria lumii, semnul apropierii sfârșitului ei. De atunci creștinii ortodocși au mărturisit în crez că Iisus din Nazaret, „răstignit, mort și îngropat”, a înviat „a treia zi”.¹ Azi mulți recită acest crez fără să se gândească la ce spun, și cu atât mai puțin crezând în el. Recent, o serie de pastori, teologi și savanți au contestat viziunea literală a Învierii. Pentru a justifica această doctrină, ei au subliniat atracția psihologică pe care o exercită asupra temerilor și a speranțelor noastre cele mai profunde; pentru a o explica, ei oferă interpretări simbolice. Dar mare parte din tradiția timpurie insistă literal că un om – Iisus – a revenit la viață. Ce face ca aceste relatări creștine să fie extraordinare nu este pretenția că prietenii săi l-au „văzut” pe Iisus după moartea sa – poveștile cu fantome,

halucinațiile și viziunile erau și mai răspândite atunci decât acum –, ci faptul că au văzut o ființă omenească reală. La început, potrivit lui Luca, discipolii înșiși, în uluirea și spaima resimțită la apariția lui Iisus printre ei, au presupus că îi văd fantoma. Dar Iisus i-a provocat: „Pipăiți-mă și vedeți: un duh n-are nici carne, nici oase, cum vedeți că am Eu”. Cum ucenicii rămâneau neîncredători, el a cerut ceva de mâncare și, sub privirile lor uimite, a mâncat o bucată de pește fript. Ideea este clară: nicio fantomă nu ar putea face așa ceva.

Dacă ei ar fi spus că spiritul lui Iisus continuă să trăiască, supraviețuind morții trupești, contemporanii ar fi putut considera povestea verosimilă. Cu cinci sute de ani înainte, discipolii lui Socrate au pretins că sufletul învățătorului lor este nemuritor. Dar ce spuneau creștinii era diferit și, în termeni obișnuiți, cu totul neplauzibil. Finalitatea morții, care dintotdeauna fusese o parte a experienței omenești, era transformată. Petru îl pune în opoziție pe regele David, care a murit și a fost îngropat și al cărui mormânt era bine-cunoscut, cu Iisus, care, deși ucis, s-a ridicat din mormânt, „pentru că nu era cu puțință să fie ținut de ea”, adică de moarte.⁸ Luca spune că Petru a exclus interpretarea metaforică a evenimentului la care a fost martor: „[Noi] am mâncat și am băut împreună cu El, după ce a înviat din morți”.⁴

Tertullian, un scriitor cu un talent strălucit (aprox. 190 d.Hr.), vorbind în numele majorității, definește poziția ortodoxă: așa cum Hristos s-a ridicat trupește din mormânt, fiecare credincios trebuie să aștepte învierea

trupului. El nu lasă loc pentru îndoială, căci nu vorbește, spune el, despre nemurirea sufletului: „Mântuirea sufletului cred că nu are nevoie de discuții, căci aproape toți ereticii, oricare ar fi forma sub care o acceptă, cel puțin nu o neagă”.⁵ Înviat este „acest trup, îmbibat cu sânge, clădit din oase, împânzit cu nervi, împletit cu vene, (un trup) care... a fost născut și... moare, neîndoielnic omenească”.⁶ Tertullian se așteaptă ca ideea suferinței, morții și învierii lui Hristos să-i șocheze pe cititorii săi; el insistă că „ea trebuie crezută, fiindcă este absurdă!”⁷

Totuși, unii creștini – cei pe care el îi numește eretici – nu sunt de acord. Fără să nege Învierea, ei resping interpretarea literală; unii o găsesc „extrem de revoltătoare, respingătoare și imposibilă”. Creștinii gnostici interpretează Învierea în diverse moduri. Unii spun că persoana care are experiența învierii nu îl întâlnește pe Iisus revenit fizic la viață; mai degrabă, el se întâlnește cu Hristos la un nivel spiritual. Aceasta se poate întâmpla în vise, transe extatice, viziuni sau în momente de iluminare spirituală. Dar ortodocșii condamnă toate aceste interpretări; Tertullian declară că oricine neagă Învierea trupului este eretic, nu creștin.

De ce adoptă tradiția ortodoxă viziunea literală a Învierii? Problema devine și mai complicată dacă examinăm ce spune Noul Testament în această privință. Unele relatări, precum povestea pe care am reprodus-o după Luca, spun cum Iisus se arată discipolilor săi sub forma cunoscută de ei din viața sa pământească; el mănâncă împreună cu ei și îi îndeamnă să-l atingă, pentru a dovedi că „nu este

o fantomă”. Ioan spune o poveste similară. Toma declară că el nu va crede că Iisus s-a ridicat cu adevărat din mormânt până ce nu va putea el însuși să-l vadă și să-l atingă. Când apare, Iisus îi spune lui Toma: „Adu-ți degetul încoace și uită-te la mâinile Mele și adu-ți mâna și pune-o în coasta Mea, și nu fi necredincios, ci credincios”.⁸ Dar alte povestiri, suprapuse în mod direct acestora, sugerează concepții diferite despre Înviere. Luca și Marcu sugerează amândoi că Iisus a apărut „într-alt chip”⁹ – nu în forma sa pământească de mai înainte – celor doi discipoli care mergeau pe drumul către Emmaus. Luca spune că discipolii, adânc tulburați de moartea lui Iisus, au vorbit cu străinul, după câte se pare timp de mai multe ore. Ei l-au invitat la cină; când s-a așezat alături de ei să binecuvânteze pâinea, l-au recunoscut dintr-odată ca fiind Iisus. În acea clipă „El S-a făcut nevăzut dinaintea lor”¹⁰. Ioan, de asemenea, plasează imediat înaintea povestirii lui „Toma necredinciosul” o alta, de natură complet diferită: Maria Magdalena, jelindu-l pe Iisus lângă mormântul acestuia, vede un om despre care crede că este grădinarul. Când el îi rostește numele, femeia recunoaște imediat prezența lui Iisus, dar el îi poruncește să nu-l atingă.¹¹

Prin urmare, dacă unele dintre poveștile Noului Testament insistă pe viziunea literală a Învierii, altele duc ele însele la interpretări diferite. S-ar putea sugera că anumite persoane, în momente de mare tensiune emoțională, au avut brusc experiența prezenței lui Iisus. Experiența lui Pavel poate fi tălmăcită în felul acesta. În timp ce călăto-

rea pe drumul spre Damasc, cu intenția de a-i aresta pe creștini, „deodată a strălucit o lumină din cer în jurul lui. El a căzut la pământ”, auzind vocea lui Iisus care îl muștra pentru plănuita persecuție.¹² O anumită versiune a poveștii spune că „oamenii care-l însoțeau au rămas încremeniți; auzeau în adevăr glasul, dar nu vedeau pe nimeni”¹³; o alta afirmă exact contrariul (așa cum povestește Luca, Pavel a spus că „cei ce erau cu mine au văzut bine lumina și s-au înfricoșat; dar n-au auzit glasul Celui ce vorbea”).¹⁴ Bineînțeles că, mai târziu, Pavel însuși a apărut învățătura despre Înviere ca fiind fundamentală pentru credința creștină. Dar, deși discuția sa este adesea interpretată ca argument pentru învierea corporală, el concluzionează cu următoarele cuvinte: „Ce spun eu, fraților, este că nu poate carnea și sângele să moștenească Împărăția lui Dumnezeu și că putrezirea [altfel spus, corpul muritor] nu poate moșteni neputrezirea”.¹⁵ Pavel descrie Învierea ca pe „un mister”¹⁶, transformarea de la existența fizică la cea spirituală.

Dacă relatările din Noul Testament suportă o diversitate de interpretări, de ce au insistat creștinii ortodocși din secolul al II-lea pe o viziune literală a Învierii și le-au respins pe toate celelalte drept eretice? Sugestia mea este că nu putem răspunde la această întrebare atât timp cât considerăm doctrina numai în termenii conținutului ei religios. Dar, dacă examinăm efectul ei practic asupra mișcării creștine, vedem, în mod paradoxal, că doctrina învierii corporale îndeplinește, de asemenea, o funcție *politică* esențială: ea legitimează autoritatea anumitor oameni care pretind să exercite conducerea exclusivă a

Respect pentru oameni și cărți

Bisericilor ca succesori ai apostolului Petru. Din secolul al II-lea, doctrina a servit la validarea succesiunii apostolice a episcopilor, baza autorității papale până în ziua de azi. Creștinii gnostici, care interpretau Învierea în alte moduri, aveau o mai redusă pretenție la autoritate: când pretind întâietatea față de ortodocși, sunt denunțați ca fiind eretici.

Această autoritate politică și religioasă a cunoscut o dezvoltare într-un totu remarcabilă. Așa cum am menționat, diverse forme de creștinism au înflorit în primii ani ai mișcării creștine. Sute de învățători rivali pretindeau fiecare că predau „adevărată doctrină a lui Iisus”, denunțându-se unul pe altul ca fiind impostori. Creștinii din Bisericile răspândite din Asia Mică până în Grecia, Ierusalim și Roma s-au despărțit în facțiuni care se certau pentru conducerea Bisericii. Cu toții pretindeau că reprezintă „tradiția autentică”.

Cum puteau creștinii să soluționeze astfel de pretenții contradictorii? Iisus însuși era singura autoritate recunoscută de toți. Chiar în timpul vieții sale, în măruntele grupuri care străbăteau Palestina împreună cu el, nimeni nu a contestat și nimeni nu s-a opus autorității lui Iisus. Conducător independent și dogmatic, Iisus a condamnat astfel de tendințe în rândul adeptilor săi. Marcu relatează că, atunci când Iacob și Ioan au venit la el în particular ca să-i ceară poziții privilegiate în administrația sa, el s-a pronunțat cu asprime împotriva ambiției lor:

Știți că cei priviți drept cârmuitori ai neamurilor domnesc peste ele, și mai-marii lor le poruncesc cu stăpânire. Dar între

voi să nu fie așa. Ci oricare ar vrea să fie mai-mare între voi să fie slujitorul vostru; și oricare ar vrea să fie cel dintâi între voi să fie robul tuturor.¹⁷

După execuția lui Iisus, adeptii săi s-au risipit, copleșiți de durere și înfricoșați pentru propria lor viață. Mulți au admis că dușmanii lor aveau dreptate: mișcarea murise odată cu învățătorul lor. Dintr-odată, vești uimitoare electrizează grupul. Luca spune că ei au aflat că „a înviat Domnul cu adevărat și s-a arătat lui Simon [Petru]!”¹⁸ Ce i-a spus el lui Petru? Relatarea lui Luca a sugerat creștinilor din generațiile ulterioare că l-a numit pe Petru ca succesori, delegându-i conducerea. Matei spune că încă din timpul vieții Iisus a hotărât că Petru, „piatra”, urma să fie temelie viitoarei instituții.¹⁹ Singur Ioan pretinde că redă spusele lui Hristos cel Înviat: el i-a zis lui Petru că trebuia să ia locul lui Iisus ca „păstor” al turmei.²⁰

Indiferent de adevărul acestei afirmații, nu o putem nici verifica, nici respinge doar pe temeiuri istorice. Nu dispunem decât de mărturii indirecte, de la credincioși care o susțin și de la sceptici care o neagă. Dar ceea ce cunoaștem ca fapt istoric este că anumiți discipoli – mai cu seamă Petru – au pretins că Învierea s-a produs. Mai important, cunoaștem rezultatul: la scurt timp după moartea lui Iisus, Petru și-a asumat răspunderea grupului în calitate de conducător și purtător de cuvânt al său. Potrivit lui Ioan, el primise autoritatea de la singura sursă recunoscută de grup: de la Iisus însuși, care acum vorbea de dincolo de mormânt.

Ce legătură exista între grupul adunat în jurul lui Iisus și organizația universală care la 170 de ani după moartea

sa evoluase într-o ierarhie întreită, de episcopi, preoți și diaconi? Creștinii din generațiile de mai târziu susțineau pretenția revenirii la viață a lui Iisus! Savantul german Hans von Campenhausen spune că, deoarece „Petru a fost primul căruia Iisus i s-a arătat după Înviere”²¹, el a devenit primul conducător al comunității creștine. Putem pune la îndoială afirmația lui Campenhausen pe baza dovezilor din Noul Testament: evangheliile lui Marcu și Ioan o numesc pe Maria Magdalena, nu pe Petru, ca primul martor al Învierii.²² Dar Bisericile ortodoxe, care se revendică de la Petru, au susținut tradiția – adoptată până în prezent de catolicism și de unele Biserici protestante – că Petru a fost „primul martor al Învierii” și prin urmare conducătorul legitim al Bisericii. Încă din secolul al II-lea, creștinii și-au dat seama de potențialele consecințe politice ale faptului de a-l fi „văzut pe Domnul Înviat”: în Ierusalim, unde Iacob, fratele lui Iisus, concura cu succes la autoritatea lui Petru, o tradiție susținea că Iacob, nu Petru (și cu siguranță nu Maria Magdalena), a fost „primul martor al Învierii”.

Mărturiile din Noul Testament indică faptul că Iisus li s-a arătat multor altora în afară de Petru – Pavel spune că odată el s-a arătat la cinci sute de oameni simultan. Dar, începând din secolul al II-lea, Bisericile ortodoxe au elaborat concepția potrivit căreia doar *anumite* apariții de după Înviere au conferit cu adevărat autoritate acelor care le-au fost martori. Este vorba despre aparițiile lui Iisus în fața lui Petru și a „celor unsprezece” (discipolii, mai puțin Iuda Iscariotul, care-l trădase pe Iisus și s-a sinucis).²³ Ortodocșii au pus accent pe relatarea din Matei, care spune cum Iisus

cel Înviat i-a anunțat pe „cei unsprezece” că autoritatea sa a atins de acum proporții cosmice: „Toată puterea Mi-a fost dată în cer și pe pământ”.²⁴ Luca, de asemenea, arată că, deși mulți alții l-au cunoscut pe Iisus și au fost chiar martorii Învierii sale, numai „cei unsprezece” au avut poziția de martori *oficiali* – devenind astfel conducători oficiali ai întregii comunități. Luca povestește că Petru, acționând ca purtător de cuvânt al grupului, a propus ideea că, întrucât Iuda Iscariotul trădase, trebuia ca un al doisprezecelea om să-i „ia slujba” acum vacantă, refăcând grupul „celor doisprezece”.²⁵ Dar pentru a primi o parte din autoritatea discipolilor, Petru a declarat că el trebuie să fie

dintre cei ce ne-au însoțit în toată vremea în care a trăit Domnul Iisus între noi, cu începere de la botezul lui Ioan până în ziua când S-a înălțat El de la noi, *să fie rânduit, unul care să ne însoțească drept martor al Învierii Lui*.²⁶

Matei, care îndeplinea aceste condiții, a fost ales și „numărat împreună cu cei unsprezece apostoli”.²⁷

Patruzeci de zile mai târziu, după ce a încheiat transferul puterii, Domnul Înviat și-a retras brusc prezența corporală dintre ei și s-a înălțat la cer sub privirile lor uluite.²⁸ Luca, povestind întâmplarea, o consideră un eveniment memorabil. De acum înainte, cât va mai dura lumea, nișmenii nu va mai avea parte de prezența reală a lui Hristos precum cei doisprezece discipoli în timpul vieții sale și patruzeci de zile după moartea sa. După acel moment, așa cum îl povestește Luca, alții au putut să comunice cu Hristos doar în forme mai puțin directe. Luca admite

că Ștefan a avut o viziune a lui Iisus „stând în picioare la dreapta lui Dumnezeu”²⁹; că Pavel l-a întâlnit prima oară pe Iisus într-o viziune impresionantă, iar mai târziu într-o transă³⁰ (Luca pretinde că-i reproduce cuvintele: „După ce m-am întors la Ierusalim, pe când mă rugam în Templu, am căzut într-o răpire sufletească și L-am văzut pe Domnul care îmi vorbea”³¹). Cu toate acestea, din relatarea lui Luca reiese că aceste incidente nu se pot compara cu evenimentele originale atestate de Cei Doisprezece. În primul rând, ele s-au întâmplat unor persoane care *nu* se numărau printre Cei Doisprezece. În al doilea rând, s-au întâmplat numai *după* ascensiunea corporală a lui Iisus la ceruri. În al treilea rând, deși viziunile, visele și transele extatice manifestau urme ale prezenței spirituale a lui Hristos, experiența Celor Doisprezece era complet diferită. Doar ei, cunoscându-l pe Iisus în tot timpul vieții sale, puteau depune mărturie despre acele unice evenimente pe care le-au cunoscut nemijlocit și despre învierea cuiva care a murit și a revenit pe de-a-ntregul, fizic, printre ei.³²

Orice am crede despre istoricitatea relatării ortodoxe, îi putem admira ingeniozitatea. Căci această teorie – anume că întreaga autoritate derivă de la o anumită experiență a apostolilor privitoare la Hristos cel Înviat, o experiență încheiată acum pentru totdeauna – poartă implicații enorme pentru structura politică a comunității. În primul rând, așa cum a arătat savantul german Karl Holl, ea restrânge cercul conducător la un mic grup de persoane, ai cărui membri dețin o poziție de incontestabilă autoritate.³³ În al doilea rând, ea sugerează că numai apostolii au dreptul

să investească viitorii conducători care să le succedă.³⁴ Creștinii din secolul al II-lea s-au folosit de relatarea lui Luca pentru a pune temelia unei succesiuni la conducere specifică și restrictivă pentru toate generațiile viitoare de creștini. Orice potențial conducător al comunității va trebui să-și tragă sau să pretindă că-și trage autoritatea de la aceiași apostoli. Cu toate acestea, potrivit concepției ortodoxe, niciunul nu poate pretinde vreodată să le egaleze autoritatea, cu atât mai puțin să o conteste. Ceea ce apostolii au trăit și mărturisit, succesorii lor nu pot verifica, ei trebuie doar să creadă, să protejeze și să transmită generațiilor viitoare mărturia apostolilor.³⁵

Teoria aceasta s-a bucurat de un extraordinar succes: timp de aproape 2 000 de ani, creștin-ortodocșii au acceptat opinia conform căreia numai apostolii dețin autoritatea religioasă definitivă și că singurii lor moștenitori legitimi sunt preoții și episcopii, a căror hirotonisire are la origine aceeași succesiune apostolică. Chiar și astăzi papa și-o revendică – odată cu primatul pe care îl pretinde asupra celorlalți – de la Petru însuși, „primul dintre apostoli”, întrucât a fost „primul martor al Învierii”.

Dar creștinii gnostici au respins teoria lui Luca. Unii dintre ei au numit concepția literală despre Înviere „credința proștilor”.³⁶ Învierea, insistau ei, nu a fost un eveniment unic din trecut: în schimb, ea simbolizează felul cum poate fi trăită în actualitate prezența lui Hristos. Importantă nu era vederea literală, ci viziunea spirituală.³⁷ Ei au arătat că mulți dintre cei care au fost martori la evenimentele din viața lui Iisus au rămas orbi la semnificația